

KS. TADEUSZ REROŃ

KATECHIZMY W DOBIE SOBORU TRYDENCKIEGO

Od samego początku chrześcijaństwa pojęcie *katechizacja* było w Kościele znane i oznaczało działanie, które miało wywołać echo w sercu słuchacza w celu radykalnej przemiany jego życia.¹ Już za czasów apostoelskich powstawały formuły zawierające prawdy religijne. Tych formuł trzymano się przy nauczaniu katechumenów, a także i wiernych. Z czasem uprzywilejowanym narzędziem w wypełnianiu tego zadania stał się „katechizm”.² Do tego rodzaju opracowań zaliczyć można np. *Didache* z końca I w., *De catechizandis rudibus* św. Augustyna z V w., czy też *Disputatio puerorum per interrogationes et responsiones* z IX w., przypisywane Alkuinowi (735-804). Aż do XV wieku powstawały księgi, których celem było ułatwienie pracy kaznodziejom. Były one mało rozpowszechnione ze względu na niewielką jeszcze liczbę drukarni. Ponadto organizacja pracy szkolnej i parafialnej nie miała takiego znaczenia i nie była tak rozwinięta jak obecnie. Żadna z tych ksiąg nie była przeznaczona bezpośrednio dla dzieci, których nie katechizowano oddzielnie. Miały one uczyć się w rodzinie i podczas liturgii gdy wyjaśniano *Pater noster*, *Credo* oraz *Dekalog*.³

Za podstawowe dzieło nowożytnej katechezy przyjmuje się powszechnie *Katechizm Rzymski* z 1566 r. Był to bardzo ważny dokument, stanowiący rezultat wielkiego zaangażowania Soboru Trydenckiego na tym polu. Ponieważ główne katechizmy reformatorów ukazały się wcześniej niż *Katechizm Trydencki*, a w pewnym

¹ Por. J. Boczar, *Katechetyka*, Lwów 1914, 78-79.

² M. Napierałski, *O nowym Katechizmie*, Poznań 1994, 13; A. Amato, *Il Catechismo nella storia della Chiesa. Un sintetico sguardo storico*, w: *Catechismo della Chiesa Cattolica. Testo integrale e commento teologico*, a cura R. Fisichella, Casale Monferrato 1993, s. 544-546.

³ Por. M. Simon, *Un catéchisme universel pour L'Église catholique du Concile de Trente à nos jours*, Leuven 1992, s. 1.

sensie nawet spowodowały jego wydanie, toteż należy dla zrozumienia potrzeby jego powstania przedstawić główne dzieła katechetyczne reformatorów, a także ukazać pierwsze katechizmy będące reakcją na reformację.

I. KATECHIZMY REFORMACJI

Do głównych katechizmów reformatorów zalicza się dwa katechizmy Lutra i dwa katechizmy reformowane, *Katechizm Genewski* i *Katechizm Heidelberski*. Stały się one zasadniczym źródłem przekazywania nauki reformowanej. Do ich popularności przyczynił się fakt, że adresowane były do ludzi prostych i wykształconych oraz, że ukazywały się w językach narodowych.

1. Katechizmy Marcina Lutra z 1529 r.

Katechizmy Lutra wywodziły się z wygłoszonych przez niego w 1528 r. kazań katechizmowych⁴. Jako pierwszy ukazał się w kwietniu 1529 r. *Duży Katechizm*, z myślą o duszpasterzach jako pomoc dla nauczania.⁵ Równocześnie z publikacją tego katechizmu, który zakładał pewien poziom wykształcenia czytelników, napisał Luter także *Mały Katechizm* dla pastorów i kaznodziejów, który ukazał się w maju 1529 r.⁶ W przedmowie autor pisał: „Tym co skłoniło mnie do napisania tego katechizmu w tak prostej formie, jest niesłychana nędza, z jaką zetknąłem się wypełniając obowiązki inspektora”. Obydwa podręczniki miały w tytule „Catechismus”. Inny jednak był ich układ. *Mały Katechizm* ujęty został w formie pytań i odpowiedzi⁷, zaś *Duży Katechizm* zawierał tekst ciągły. Struktura obu katechizmów była analogiczna. Nawiązywała ona do licznie powstałych przez cały XV wiek tekstów, wyjaśniających podstawowe formuły religijne.⁸

Katechizmy powstały w dwanaście lat po opublikowaniu tez reformatorskich na drzwiach katedry wittenberskiej. Można zatem uznać, że teksty te pochodzą z samego początku ruchu protestanckiego, który wstrząsnął Europą. Są więc swia-

⁴ Por. M. Uglorz, *Marcin Luter Ojciec Reformacji*, Biesko-Biała 1993, s. 93.

⁵ *Der große Katechismus*, w: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1956, wyd. 3, s. 545-733 (odtąd: BLK).

⁶ *Der kleine Katechismus*, w: BLK, s. 499-541.

⁷ W zasadzie treść *Małego Katechizmu* pokrywa się z treścią *Dużego*. Luter dopisał m. in. „w jaki sposób głowa rodziny powinna uczyć członków żegnania się każdego ranka” i „w jaki sposób ma uczyć mówienia błogosławieństw”. Częścią katechizmu jest także „Tablica domowa” zawierająca wybrane fragmenty z Pisma św., które mają pomóc chrześcijanom poszczególnych stanów do świętego życia. Choć katechizm ten jest przeznaczony dla głów rodzin i dzieci, Luter dedykował go pastorom, by pomogli mu rozpowszechnić go wśród ludzi, a zwłaszcza młodzieży. Por. M. Simon, *Un Catechisme* dz. cyt., s. 4.

⁸ Por. J. Salij, *Dwa katechizmy Marcina Lutra*, CTh 45 (1975) f. II, s. 76.

dectwem pierwszej rangi jeśli chciałoby się odpowiedzieć na pytanie, w imię czego została zapoczątkowana reformacja.⁹ Luter przyjął za punkt wyjścia totalną negację dotychczasowego Kościoła. Według niego Kościół przyjął zasady dokładnie przeciwne Ewangelii. Zamiast głosić wolność, niewolił. Prawo wyparło w nim bez reszty miłość, zabiło poczucie sensu praktyk religijnych. Wierni spowiadali się i uczęszczali na Mszę św., jedynie dlatego, że byli zmuszeni przez „tyranię papieską” Efektem rewolucji był Kościół nowy, reformowany. Należało zatem budzić świadomość wśród wiernych. Służyć temu miały m. in. katechizmy.¹⁰

Oba katechizmy Lutra były zorientowane na Biblię. Obowiązywała w nich następująca zasada: Kto chce poprawnie i w całości rozumieć *Dziesięć Przykazań*, musi znać całe Pismo Święte, żeby we wszystkich sprawach móc sobie radzić w życiu. We wstępie do *Dużego Katechizmu* Luter napisał, że jest „krótkim wyciągiem i odpisem z całego Pisma św.”¹¹ W innej przedmowie stwierdził, że „w wyjaśnianiu przykazań, wyznania wiary i modlitwie Pańskiej ujęte jest w sposób możliwie najprostszy wszystko, co znajduje się w Piśmie św.”

Luter odchodząc od zwyczaju znanego w okresie średniowiecza, kiedy lekcji katechizmu udzielał duchowny w szkole parafialnej polecił, by obok pastora i nauczyciela, także ojciec rodziny wypełniał to zadanie. „Ojciec rodziny przynajmniej raz w tygodniu przepytaj i wysłuchaj swoje dzieci i służbę, co już wiedzą, albo czego się aktualnie uczą i z powagą skłoni ich do nauki, jeśli czegoś nie umieją”.¹² Według Lutra „powinno się przyzwyczajając dzieci do tego, by codziennie, przy rannym wstawaniu, zasiadaniu do stołu i kładzeniu się spać starały się zapamiętywać formuły katechizmowe i nie powinno się im dawać jedzenia ani picia dopóki nie będą tego umiały”.¹³ I tak *Mały Katechizm* zawierał wskazówki na temat nauczania podstawowych zasad wiary, które ojciec miał przekazać swoim domownikom: dziesięcioro przykazań, sposób spowiadania się, sakrament ołtarza i modlitwa. Luter polecał także, by po nauczaniu *Małego Katechizmu*, przejść do *Dużego*, który zawiera szersze omówienie prawd wiary. Treść *Dużego Katechizmu* tworzyły: *Dekalog*, *Credo*, które było podzielone na rozdziały: stworzenie, zbawienie i uświęcenie oraz *Ojciec nasz*. Na koniec Luter dodał jeszcze krótkie przypomnienie o spowiedzi, po uprzednim omówieniu chrztu i sakramentu ołtarza.¹⁴

⁹ Por. tamże, s. 75.

¹⁰ Wynalazek druku, tezy Lutra i jego tłumaczenie Biblii na język niemiecki miały bezpośrednie skutki dla katechezy. Do tej pory katechizm oznaczał lekcję, pouczenie, teraz stał się książką. O ogromnej popularności katechizmów świadczą liczne wydania. Por. E. Weyrauch, *Luthers Kleiner Katechismus als öffentliche Handelsware*, Pastoraltheologie 73 (1984) s. 372-375.

¹¹ BLK, s. 552.

¹² *Der große Katechismus und die Schmalkaldischen Artikel*, Stuttgart 1977, s. 17.

¹³ Tamże, s. 19.

¹⁴ Por. W. Pauly, *Das katechetische Handeln der Kirche in Geschichte und Gegenwart*, w: *Glauben lehren heute. Der „Katechismus der Katholischen Kirche“ auf dem Prüfstand*, Hrsg. H. Fox, W. Pauly, München 1994, s. 30.

Kolejność części *Dużego Katechizmu*: przykazania, wyznanie wiary i modlitwa nie była przypadkowa. Luter uważał, że umieszczenie *Dekalogu* przed *Credo* i *Modlitwą Pańską* wiąże się najściślej z jego nauką o prawie i Ewangelii. Tam, gdzie człowiek skonfrontowany zostaje z prawem, tam objawia ono jego winę i oskarża. Funkcja prawa jest istotna, ponieważ człowiek, gdy jego grzech nie jest ujawniony, uważa się za sprawiedliwego. Temu zaś, który z powodu prawa popadnie w rozpacz, Ewangelia odpowiada, że Bóg z łaski daruje mu swą sprawiedliwość, której nie może osiągnąć nigdy za pomocą prawa. Tak więc prawo wyprzedza Ewangelię i przygotowuje drogę dla darów Bożych. Żaden człowiek nie może doskonale zrealizować przykazań Dekalogu, jeśli z pomocą nie przyjdzie mu wiara. Wiara pokazuje dlaczego należy je zachować i skąd brać potrzebną siłę. Następnie Luter dołączył części o chrzcie i Eucharystii z uzasadnieniem: „ponieważ bez nich nikt nie może być chrześcijaninem”.¹⁵

Zaskakuje u Lutera wykład o spowiedzi. Zarzucał on, że katolicy spowiedź traktują wyłącznie jako wyznanie grzechów, a zapomnieli o tym, że przez usta spowiednika Bóg udziela grzesznikowi odpuszczenia.¹⁶ Zauważa się u Lutera niezadowolone z powodu obowiązywalności spowiedzi i obawę, aby wyznawania grzechów nie traktować jako dobrego uczynku.¹⁷ Jednakże Luter nie zwalczał spowiedzi jako takiej. W *Małym Katechizmie* sporządził nawet szablony, jak należy się spowiadać. W *Dużym Katechizmie* wprost napominał do spowiadania się: „Nauczamy, że jest rzeczą wyborną, drogocenną i pełną pociechy. Napominamy też, aby tak cennym dobrem nie pogardzać przez wzgląd na naszą wielką nędzę”.¹⁸

2. *Katechizm Genewski* Jana Kalwina z 1542 r.

Katechizm Genewski napisany przez Kalwina ukazał się w języku francuskim w 1542 r. oraz w 1545 r. wraz z tłumaczeniem łacińskim. Katechizm ten był poprzedzony *Małym Katechizmem* (1537),¹⁹ jednakże wydał się on Kalwinowi nieprzydatny jako podstawa nauczania katechetycznego. *Katechizm Genewski*, który pod względem ilościowym i jakościowym przewyższał *Mały Katechizm*, stanowił według P. Jacobsa „drugie wydanie *Institutio christanae religionis* w ujęciu katechetycznym”.²⁰ J. Köcher komentując ten katechizm stwierdza, że „przyczynami, które skłoniły Kalwina do napisania katechizmu była chęć zachowania jedności w wierze, ukazanie podobieństw i zgodności w nauczaniu wśród kościołów refor-

¹⁵ BLK, s. 646.

¹⁶ Por. A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen. Die Beichte. Die Haustafel. Das Traubüchlein. Das Taufbüchlein*, Hrsg. G. Seebaß, Bd. 5, Göttingen 1994, s.15.

¹⁷ Por. T. Reroń, *Nauka Marcina Lutera o spowiedzi*, „Questiones Selectae”5 (1998) nr 8, s. 102.

¹⁸ BLK, s. 732.

¹⁹ Łacińskie tłumaczenie ukazało się w 1538 r.

²⁰ Tenze, *Das Schottische Bekenntnis. Reife Frucht reformierten Kirche*, Wittenberg 1960, s. 24.

mowanych, a także odbudowa niedocenianego przez papieżstwo i zaniedbanego nauczania katechetycznego”.²¹ *Katechizm Genewski*, który szczególnie rozpowszechniony był we Francji, zyskał sobie z czasem tak dużą aprobatę, że nazywano go „Katechizmem Kościołów francuskich”.²² Mający formę pytań i odpowiedzi katechizm stanowił pomoc dla nauczycieli i katechetów, a także pomyślany był jako książka domowa dla dorosłych. W okresie późniejszym podzielony został na 55 rozdziałów odpowiednio do poszczególnych niedziel w roku.

Według Kalwina głównym celem człowieka winno być poznanie Boga, by móc go czcić, tzn. obdarzyć Boga pełnym zaufaniem (wiara); służyć mu i być posłusznym Jego woli (prawo); wzywać Go w każdej potrzebie i szukać w Nim zbawienia (modlitwa); sercem i ustami dziękować mu za dobro, które od Niego pochodzi (sakramenty). W oparciu o tę naukę katechizm został podzielony na cztery części: wyznanie wiary, przykazania, modlitwa i sakramenty.²³ Innowacją w stosunku do pierwszego katechizmu Kalwina była zmiana kolejności przykazań i wyznania wiary. Jego zdaniem pierwszeństwo *Credo* przed *Dekalogiem* jest bardziej poprawne teologicznie. Człowiek bowiem może podążać za Chrystusem, jeśli najpierw zaufa Bogu, uznając w Nim kochającego Ojca i Zbawiciela, który swoje miłosierdzie objawił w Jezusie Chrystusie.

W konstrukcji katechizmu widoczna jest charakterystyczna różnica pomiędzy nauczaniem Lutera i Kalwina. Podczas, gdy Luter w swoich katechizmach stawiał na początku prawo, które przypominać miało o grzeszności człowieka, to Kalwin w pierwszym rzędzie wskazywał, że to Bóg dał prawo. Sądził on, że bardziej poprawne teologicznie jest postawienie wiary w Boga przed prawem. Człowiek, który całą ufność pokłada w Bogu, znajdzie właściwą relację do woli Bożej w prawie. Pozna on nie tylko swoją słabość, lecz także Dobrą Nowinę, którą ma realizować w prawie. W Chrystusie prawo to się wypełniło, i to jest ważniejsze dla Kalwina niż świadomość, że człowiek go nie wypełnia.

W swoim katechizmie Kalwin określił *Wyznanie wiary* jako streszczenie prawdziwej wiary, zaczerpnięte z czystej nauki apostoelskiej, którą chrześcijaństwo zawsze wyznawało. Dzielił je na cztery części: pierwsza mówiła o Bogu Ojcu, druga o Jezusie Chrystusie, w kontekście historii zbawienia, trzecia mówiła o Duchu Świętym, a czwarta o Kościele i łaskach udzielanych mu przez Boga. Przy wyjaśnianiu wyznania wiary Kalwin przyjął metodę analityczną, wyjaśniając m. in. co oznacza Ojciec, wszechmoc, Stwórca itp.²⁴ Omawiając znaczenie słowa „Chrystus” omawiał także funkcje Chrystusa jako króla, kapłana i proroka.

²¹ Tenże, *Catechetische Geschichte der Reformierten Kirchen*, Jena 1756, s. 12.

²² Tamże, s. 30.

²³ Por. H. Röthlisberger, *Kirche am Sinai. Die zehn Gebote in der christlichen Unterweisung*, Zürich 1965, s. 90.

²⁴ Por. K. Barth, *Das Glaubensbekenntnis der Kirche. Erklärung des Symbolum Apostolicum nach dem Katechismus Calvins*, Zürich 1967.

Dekalog Kalwin dzielił na dwie części (tablice), z których pierwsza obejmowała cztery przykazania, a druga sześć. Treść pierwszej tablicy mówiła o właściwym sposobie oddawania Bogu czci, a druga tablica pokazywała, jak chrześcijanin powinien żyć z bliźnimi. Zgodnie z nauką reformatorów zakaz obrazów odłączony został u Kalwina od pierwszego przykazania i uznany za odrębne drugie przykazanie, natomiast konsekwentnie obydwie ostatnie przykazania o pożądlivosti zostały ujęte w jednym przykazaniu. Streszczenie wszystkich przykazań widział on w przykazaniu miłości Boga i bliźniego. Podobnie też czynił to *Katechizm Heidelberski*.

Omawiając modlitwę Kalwin uczył najpierw o tym, jak należy modlić się, a następnie przedstawił treść modlitwy, biorąc za podstawę *Ojcze nasz*. Zgodnie z nauką specyficzną dla reformacji u Kalwina *Ojcze nasz* podzielone zostało na sześć prośb. Trzy pierwsze odnosiły się do wspaniałości Bożej, pozostałe do dobra i pożytku człowieka.

W czwartej części Kalwin przedstawił ogólną naukę o sakramentach, a następnie naukę o chrzcie i eucharystii. W drugim wydaniu *Katechizmu Genewskiego* została pominięta nauka o predestynacji i wychowaniu kościelnym. Poza krótką polemiką z sakramentem bierzmowania Kalwin nie krytykował Rzymu.²⁵

3. *Katechizm Heidelberski*

Katechizm Heidelberski został napisany przez Z. Ursinusa z Wrocławia, ucznia Melanchtona i C. Olevianusa z Trewiru, ucznia Kalwina.²⁶ Ukazał się w 1563 r. w wersji niemieckiej i łacińskiej pod tytułem: *Catechismus oder christlicher Unterricht, wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wird*²⁷. Przeznaczony był dla księży i nauczycieli zobowiązanych do nauczaniu młodzieży. Po katechizmach Lutra był to najbardziej znaczący i popularny katechizm czasu reformacji. Reformowana nauka przedstawiona w formie pytań i odpowiedzi, podzielona była na 52 niedziele, by katechizm mógł być „przerobiony” w kazaniach. Całe dzieło składało się z trzech części. Część I: „O nędzy człowieka” mówiła o ludzkiej słabości rozpoznawanej w oparciu o prawo Boże, a jako „zwierciadło grzechów” przedstawione zostało Przykazanie Miłości. W II części „O zbawieniu człowieka” ukazany został Chrystus, który przyszedł dla zbawienia i sprawiedliwości. W tej części przedstawiono prawdy wiary, w które należy wierzyć. Wiara umacniana jest poprzez sakramenty, toteż po *Credo* omówiono chrzest i sakrament ołtarza. W III części „O wdzięczności ludzkiej” katechizm zajmował się *Dekalogiem* i *Ojcze nasz*.

²⁵ Por. A. Lang, *Der Heildelberger Katechismus*, Leipzig 1913, s. 36.

²⁶ J. P. Michael, *Heidelberger Katechismus, Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 5, Freiburg 1960, s. 69.

²⁷ Tekst *Katechizmu Heildelberskiego* znajduje się w: *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, s. 148-181.

Struktura *Katechizmu Heidelberskiego* przypominała *Katechizm Genewski*. Katechizm ten nie stawiał jednak sakramentów na końcu jak Kalwin, lecz łączył je z wyznaniem wiary w II części. Najbardziej widoczna różnica w stosunku do *Katechizmu Genewskiego* znajdowała się w I części. Kalwin rozpoczynał od poznania Boga (Credo), natomiast *Katechizm Heidelberski* najpierw zwracał uwagę na nędzę człowieka. Był to wyraźny wpływ katechizmów Lutra, w których główną funkcją prawa jest objawienie grzeszności człowieka. Jednakże *Dekalog* katechizm ten tłumaczył w ostatniej części przed *Ojcie nasz* podobnie jak *Katechizm Genewski*. Dla Kalwina główne zadanie prawa polegało na prowadzeniu i upominaniu wierzących. Dlatego zajmował się *Dekalogiem* i przykazaniem miłości tam, gdzie mówił o życiu chrześcijan. Biorąc pod uwagę całość *Katechizmu Heidelberskiego* stanowił kompromis pomiędzy katechizmami Lutra i *Katechizmem Genewskim* Kalwina.²⁸

Wyznanie wiary podzielone zostało w *Katechizmie Heidelberskim* na trzy części: Pierwsza traktowała o Bogu Ojcu i stworzeniu, druga o Synu Bożym i zbawieniu, a trzecia o Duchu Świętym i uświęceniu”. Podobnie jak *Katechizm Genewski* najpierw w części poświęconej sakramentom mówił ogólnie o sakramentach, a następnie o chrzcie i eucharystii.

Katechizm Heidelberski idąc za Kalwinem dzielił Dziesięcioro Przykazań na dwie części, z których pierwsza traktowała o tym jak należy zachować się wobec Boga w czterech przykazaniach, druga o tym, co chrześcijanin dłużny jest bliźniemu w pozostałych przykazaniach. Podobnie też jak u Kalwina zakaz oddawania czci obrazom został tu wyłączony z pierwszego przykazania i uznany za drugie przykazanie. Przykazanie o szabacie stało się czwartym przykazaniem, a dwa ostatnie przykazania o pożytkowości złączone zostały w jedno. Również *Ojcie nasz* podzielone było na sześć prośb.

Katechizm Genewski był dla *Heidelberskiego* wzorem nie tylko ze strony formalno-katechetycznej, ale też i treściowo-systematycznej. Jednakże *Heidelberski* ostrzej naświetlał reformatorską naukę. Zdaniem J. Köchera przyczyną wydania katechizmu było polecenie elektora Fryderyka, by napisać katechizm, który „zjednoczyłby kalwinistów i luteranów i zapobiegł postępującemu wśród nich podziałowi”.²⁹ Podobnie stwierdza P. Jacobs: „katechizm napisany został z intencją wyrażenia wspólnych elementów pism wyznaniowych”.³⁰ Z tego względu kalwińska nauka o predestynacji wymieniona została jedynie na marginesie. Jednakże poglądy pozostałych reformatorów odgrywały w tym katechizmie małą rolę. Były ograniczone jedynie do pytań na temat sposobu wszechobecności Chrystusa, nauki o chrzcie i eucharystii.

²⁸ Por. Röthlisberger, dz. cyt., s. 103.

²⁹ Tenże, dz. cyt., s. 240.

³⁰ Tenże, *Theologie reformierter Bekenntnisschriften Grundzügen*, Neukirchen 1959, s. 60.

W *Katechizmie Heideberskim* istniało mocne przeciwstawienie się teorii i praktyce Kościoła rzymsko-katolickiego. Już we wstępie do *Katechizmu Heideberskiego* papież został nazwany „antychrystem”. Następnie katechizm mówił, że „stary lud w papieżstwie wychowany jest bez katechizmu i dlatego łatwo zapomina o prawdach religii chrześcijańskiej”. *Katechizm Heideberski* jest dokumentem z czasów końca reformacji, o którym K. Barth mówi, że „katechizm obstając mocno przeciw Rzymowi, reprezentuje cechy swego czasu.”³¹

II. KATECHIZMY KATOLICKIEJ ODNOWY

Nie tylko reformatorzy zrozumieli jak ważne jest nauczanie doktryny chrześcijańskiej. Także w Kościele katolickim redagowano katechizmy dla zaradzenia powszechnej ignorancji religijnej.³² Wobec szerzącej się reformacji należało w nich uwzględnić nowo zaistniałą sytuację. Przede wszystkim P. Kanizjusz i E. Augeriusz usiłowali w swoich katechizmach dać odpowiedź na poruszone przez reformację zagadnienia teologiczne.

1. Katechizmy Piotra Kanizjusza od 1555 do 1566 r.

Kanizjuszowi, jako uczestnikowi obrad soborowych, zlecono sporządzenie w oparciu o pisma reformatorów krótkiego zestawienia nauki o usprawiedliwieniu i o sakramentach. Zadanie polegało na tym, by z nauczania soborów i pism Ojców Kościoła zebrać to, „co było odpowiednie, by wykazać fałszywe nauki i kłamstwa”.³³ W czasie tych prac w 1561 r. Kanizjusz doszedł do wniosku, że powstała konieczność wydania katolickiego katechizmu dla całej Europy. Sam też postanowił podjąć się tego zadania. W rok później już starał się o aprobatę Soboru Trydenckiego dla swego katechizmu. W liście z 1 III 1562 r. do kard. S. Hozjusza propagował swój katechizm i prosił wyrażenie poparcia dla niego.³⁴ *Komisja do Spraw Indeksu* zaproponowała Soborowi, by treść katechizmu Kanizjusza weszła w większej części do nowego *Katechizmu Trydenckiego*.³⁵ Ostatecznie jednak

³¹ Tenze, *Die Kirchliche Lehre nach dem Heidelberger Katechismus*, München 1949, s. 19.

³² Zaliczyć do nich można ponad dziesięć katechizmów wydanych w Niemczech od *Symbolum sive catechismus* Erazma z 1533 r. aż do *Catechismus catholicus* F. Nausea z 1543 r. We Francji ukazał się *Catechismus seu christiana exposito* (1536) biskupa Senlis. We Włoszech powstał w 1539 r. *Interrogatorium puerorum sive dialogus* Crispoldiego, a w 1542 r. *Catechismus* kard. Contarini. Nawet w Meksyku ukazał się katechizm dla nauczania Indian (1544) wzorowany na katechizmach hiszpańskich. Por. M. Simon, dz. cyt., s. 5.

³³ O. Braunsberger, *Entstehung und erste Entwicklung der Katechismen des seligen Petrus Canisius*, Freiburg i. B. 1893, s. 40.

³⁴ O. Braunsberger, *Canisii Beati Petri Epistolae et Acta*, Bd. 3, Freiburg 1896, s. 21.

³⁵ T. Sickel, *Das Reformations-Libell des Kaisers Ferdinand I. Vom Jahre 1562 bis zur Absendung nach Trient*, Wien 1871, s. 294.

Kanizjusz nie otrzymał aprobaty Soboru Trydenckiego dla swego katechizmu, ani też treść jego katechizmu nie została włączona do powstałego *Katechizmu Rzymskiego*. Sobór bowiem zlecił wydanie własnego katechizmu.

Kanizjusz przyjął postanowienie Soboru, a nawet na polecenie Piusa IV zajął się przekładem *Katechizmu Rzymskiego* na język niemiecki. J. Brodrick podkreśla, że Kanizjusz „wniósł wielki wkład w wydanie *Katechizmu Rzymskiego*”.³⁶ W następnym okresie jednak katechizmy Kanizjusza zyskały większą popularność niż katechizm Soboru Trydenckiego.³⁷ Jego trzy katechizmy dla studentów, dzieci i uczniów szkół średnich wydawane były do 1597 r. ponad dwieście razy i zostały przetłumaczone na 25 języków.³⁸

Duży Katechizm dla studiującej młodzieży ukazał się w Wiedniu w 1555 r. po łacinie w formie pytań i odpowiedzi.³⁹ W 1566 r., gdy wydawano *Katechizm Rzymski*, ukazało się w Kolonii wznowienie tego katechizmu, jednakże bardziej dostosowane do postanowień Soboru Trydenckiego. Wiele z dawnych pytań Kanizjusz wyjaśnił na nowo, a zwłaszcza pytanie dotyczące kultu świętych, obrazów i godności Maryi. Dokładniej niż wcześniej określone zostało pojęcie miłości, cel małżeństwa i zakres jego nierozwiązywalności. Uznawał też ważność chrztu, którego udzielał heretyk w sposób przewidziany prawem kościelnym. Następnie dołączył aneks o upadku i usprawiedliwieniu człowieka.

Mniejszy wyciąg z *Dużego Katechizmu* z modlitwami dla dzieci ukazał się w 1566 r. w Wiedniu po łacinie, a następnie po niemiecku.⁴⁰ Zawierał pytania z krótko sformułowanymi odpowiedziami. Pierwsza część poświęcona była Kościołowi, druga dotyczyła modlitwy, a kolejna siedmiu sakramentów.

Dla młodzieży szkół podstawowych i średnich ukazał się w 1558 r. wyciąg z *Dużego Katechizmu* z pytaniami i odpowiedziami, najpierw po łacinie, a potem po niemiecku.⁴¹ Podobnie jak w *Dużym Katechizmie*, tak i tu chodziło o dostarczenie *antidotum* na głoszone przez reformatorów błędy. Toteż omawiając zagadnienie modlitwy oparł się na *Anioł Pański*. Dodatkowo wyjaśnił takie zagadnienia jak: oznaki Kościoła, pośrednictwo świętych, kult obrazów, posłuszeństwo wobec władzy duchownej, godność ofiary Mszy św., transsubstancjacja i obowiązek czci dla sakramentu eucharystii.

³⁶ Tenże, *Petrus Canisius 1521-1597*, Bd. 2, Wien 1950, s. 336.

³⁷ Por. O. Braunsberger, *Entstehung*, dz. cyt., s. 1.

³⁸ Szeroko rozpowszechniane katechizmy zadawały m. in. kłam opiniom głoszonym przez protestantów, że Kanizjusz, wielki nauczyciel chrześcijan i teolog Soboru Trydenckiego, stał się luterańinem. Por. tamże, s. 21.

³⁹ *Summa doctrinae christianae. Per questiones tradita, et in usum christianae pueritatae nunc primum edita*, Viennae 1555.

⁴⁰ *Summa doctrinae christianae, per questiones tradita, et ad captum rudiorum accomodata*, Viennae 1556.

⁴¹ *Parvus catechismus catholicorum*. Coloniae 1558.

Podział materiału w katechizmach przebiegał według zagadnień dotyczących mądrości i sprawiedliwości.⁴² Kanizjusz w części poświęconej mądrości omawiał trzy cnoty boskie: wiarę, nadzieję i miłość. O wierze uczył w *Symbolum*, o nadziei omawiając *Modlitwę Pańską* i *Pozdrowienie anielskie*, a o miłości zachęcając do przestrzegania przykazań Bożych i kościelnych. Zadanie zaś sakramentów widział w umacnianiu i doskonaleniu cnót boskich. Natomiast w części poświęconej sprawiedliwości zobowiązywał chrześcijanin do unikaniu grzechów i czynieniu dobra.

Przed Kanizjuszem taki porządek części katechizmu zastosowali już J. Gropfer, G. Wicelius i M. Helling⁴³, a po stronie reformatorskiej J. Brenz⁴⁴. Nowy był zatem podział materiału na części poświęcone mądrości i sprawiedliwości. Poprzez ten podział Kanizjusz chciał dowieść, że chrześcijanin żyjąc w wierze, nadziei i czynnej miłości oraz korzystając z sakramentów, a przede wszystkim żyjąc w sprawiedliwości (unikając grzechu i czyniąc dobro) osiągnie życie wieczne. W najmniejszym katechizmie w języku niemieckim z 1568 r. Kanizjusz umieścił sakramenty na drugim miejscu, a *Modlitwę Pańską* na czwartym, aby w ten sposób, bardziej upodobnić go do *Katechizmu Trydenckiego*.⁴⁵

Kanizjuszowi chodziło zwłaszcza o odparcie nauki luterańskiej, o czym świadczy układ katechizmu. Przytaczał on twierdzenia Soboru Trydenckiego, która w odróżnieniu od luterańskiej nauki o usprawiedliwieniu, przedstawiała trzy cnoty Boskie obok sakramentu chrztu i pokuty jako drogi do usprawiedliwienia i zbawienia. Widać tu właściwe zrozumienie potrzeb czasów, które wymagały przede wszystkim dokładnego pouczenia o warunkach usprawiedliwienia. To samo odnosi się do drugiej części mówiącej o chrześcijańskiej sprawiedliwości, tj. o unikaniu zła i czynieniu dobra. Wprawdzie Kanizjusz usiłował poprzeć swoją metodę poszczególnych elementów cytatem z Syr 4,12, jednakże tym jednak, co skłoniło go do obszernego potraktowania przemiany życia chrześcijańskiego poprzez realizację cnót i w obowiązek unikania grzechów oraz czynieniu dobra był bez wątpienia wzgląd na luterańską opinię na temat grzechu, usprawiedliwienia i zbędności dobrych uczynków. J. Hofinger stwierdza, że taki podział materiału katechetycznego w katechizmie wskazuje wyraźnie na antyprotestanckie zamiary katechizmu Kanizjusza.⁴⁶ Przede wszyst-

⁴² Por. F. Trzaskalik, *Studien zu Geschichte und Vermittlung des Katholischen Katechismus in Deutschland*, Köln 1984, s. 44.

⁴³ Por. Ch. Moufang, *Katholische Katechismen des sechzehnten Jahrhunderts in deutscher Sprache*, Mainz 1881, s. 243-414.

⁴⁴ J. Hartmann, *Älteste katechetische Denkmale der evangelischen Kirche*, Stuttgart 1844, s. 1.

⁴⁵ Kanizjusz chciał z czasem w katechizmach zmienić podział na mądrość i sprawiedliwość, ale powstrzymał go generał OO. Jezuitów P. Lainez. Por. K. Schatz, *Petrus Canisius und das Trienter Konzil*, w: *Petrus Canisius – Reformator Kirche. Festschrift zum 400. Todestag des zweiten Apostels Deutschlands*, Hrsg. J. Oswald, P. Rummel, Augsburg 1996, s. 93.

⁴⁶ Tenze, *Geschichte des Katechismus in Österreich von Canisius bis zur Gegenwart*, Innsbruck 1937, s. 92.

kim dodanie piątej części należy interpretować apologetycznie. Odrzucenie przez reformatorów zasług i konieczności dobrych uczynków prowadziło stronę katolicką do mocnego podkreślenia nauki na temat konieczności uczynków płynących z wiary. Widoczne są tego ślady w katechizmie Kanizjusza, w którym nadmiernie rozbudowana piąta część zrozumiała jest jedynie w kontekście okoliczności tamtego czasu. W ostatniej części katechizmu Kanizjusz przeciwstawił się reformatorom, którzy odrzucali konieczność czynienia dobrych uczynków.

2. Katechizmy Edmunda Augeriusa od 1563-1568 r.

Tym czym dla katolickich Niemiec był Kanizjusz, tym dla katolickiej Francji był Augerius (1530-1591).⁴⁷ Ten francuski jezuita był autorem dwóch katechizmów, większego dla ludu i mniejszego dla młodzieży. Obydwa ukazały się w trzech językach, najpierw po francusku, potem po łacinie, a w końcu po grecku. *Duży Katechizm* ukazał się w 1563 r. pod tytułem: „Catechisme et sommaire de la religion chrétienne” W roku 1568, ukazał się *Mały Katechizm* zatytułowany „Petit Catechisme ou sommaire de la religion chrétienne” Oba dzieła zostały napisane w formie rozmowy ucznia z nauczycielem.

Powodem do napisania przez Augeriusa katolickiego katechizmu była ogromna popularność *Katechizmu Genewskiego*. W ten sposób chciał przeciwstawić się naukom kalwińskim.⁴⁸ Toteż w swoim katechizmie całą treść Augerius porządkował odpowiednio do katechizmu Kalwina (wiara, prawo, modlitwa, sakramenty), a w poszczególnych częściach zajmował się szczegółowo zagadnieniami, które zostały zaatakowane przez Kalwina.

Tak jak Kanizjusz za podstawę struktury swego katechizmu obrał trzy cnoty Boskie (wiarę, nadzieję i miłość), tak też zrobił Augerius, przyjmując tylko inną kolejność „ze względu na reformatorów, którzy zazwyczaj uczyli: wiara, miłość i nadzieja”. Augerius twierdził, że „Przystępujący do Boga musi *wierzyć*, że Bóg jest” Ta wiara musi być czynna w miłości, co następuje wtedy, gdy wolę podporządkowuje się prawu Boskiemu przestrzegając Jego przykazań. Obydwie te rzeczy, wiara i miłość, niemożliwe są bez łaski Bożej, która jest udzielana w *modlitwie* i *sakramentach*. Z tego wynika chrześcijańska nadzieja. Toteż w konsekwencji przedstawiona została kolejność poszczególnych części katechizmu: *De Fide*, *De Lege*, *De Oratione* i *De Sacramentis*.

Podczas, gdy Kalwin dzielił *Symbolum* na cztery części, Augerius zastosował podział na trzy części. W poszczególnych artykułach wiary uderzające jest, jak Augerius zdanie po zdaniu, a z czasem słowo po słowie podążał za myślami Kal-

⁴⁷ Wysłany do kalwinistów na południe Francji, został uwięziony w Valence w 1562 r. przez hugenotów. Uniknął stracenia dzięki uwolnieniu przez katolików.

⁴⁸ Tak jak Kanizjusz występował w swoich katechizmach szczególnie przeciw nauce luterńskiej, tak Augerius przeciwstawiał się nauce kalwinizmu.

wina by prezentować naukę katolicką. Sposobem wyrażania posuwał się w ich kierunku tak dalece jak tylko zezwalała na to nauka katolicka.

Przy omawianiu przykazań Augerius również odpowiadał na nauki Kalwina, który w pytaniu o podział *Dekalogu* wrócił do czasów przed Augustynem, gdy pierwsze przykazanie podzielone było na dwa przykazania, a dwa ostatnie ujęte były jako jedno. Augerius przykazanie IX i X omawiał osobno, a Kalwin połączył dwa przykazania o pożądliwości w jedno.

Jeśli chodzi o podział *Ojciec nasz*, to Kalwin przedstawił sześć próśb, uznając szóstą i siódmą prośbę za jedną. Natomiast Augerius zastosował przyjęty od czasów Augustyna podział na inwokację i siedem próśb. Kalwin w czwartej części poświęconej sakramentom mówił najpierw o Słowie Bożym, potem o sakramentach ogólnie, a o chrzcie i Eucharystii w szczególności. Augerius zaczynał od razu od sakramentów, najpierw od ogólnej nauki o sakramentach, a następnie omawiając poszczególne sakramenty. Katechizm Augeriusa, który często podążał słowo w słowo za katechizmem Kalwina, był typowym przykładem wpływów apologetycznych przejawiających się nie tak bardzo w opozycji do herezji, lecz w dopasowaniu się do sposobu rozumowania heretyków tam, gdzie nie przynosi to szkody wierze.

III. OFICJALNA ODPOWIEDŹ KOŚCIOŁA W KATECHIZMIE RZYMSKIM Z 1566 R.

Już w początkowych pracach Soboru w 1546 r. biskupi widzieli konieczność wydania katolickiego katechizmu odpowiadającego duchowi czasu. Ten projekt jednak wtedy nie został zrealizowany.⁴⁹ Niektórzy uważali, że wystarczą cieszące się dużą popularnością katechizmy Kanizjusza i Augeriusa. Mimo to jednak Sobór Trydencki na ostatnim posiedzeniu w dniu 4 XII 1563 r. podjął decyzję o wydaniu własnego katechizmu. Miała to być oficjalna odpowiedź na zaistniałą sytuację reformatorsko-katechetyczną.⁵⁰ Biskupi zgromadzeni w Trydencie chcieli zastosować tym samym „skuteczne lekarstwo” przeciw złu, jakie rozsiewali heretycy. Według uczestników Soboru konieczne stało się wydanie księgi wspartej autorytetem Soboru, by księga i katecheci, mogliby znaleźć odpowiednie prawdy dla zbudowania wiernych.⁵¹

⁴⁹ Por. M. Simon, *Un catéchisme*, dz. cyt., s. 1.

⁵⁰ Na temat przyczyny wydania mówi sam *Katechizm Trydencki we Wprowadzeniu*: „W naszych czasach istnieją fałszywi prorocy, którzy obcymi naukami psują serca chrześcijan. Ich bezbożność wyposażona w szatańskie sztuczki zaszła tak daleko, że wydaje się prawie niemożliwa do opanowania. Gdyby nie obietnica Zbawiciela, który zapewniał, że dał Kościołowi tak mocne podstawy, że bramy piekielne nigdy ich nie przewyciężą, to należałoby się lękać, że upadnie on w tych czasach, gdy otoczony jest tak wielu wrogami, atakowany i napadany. (...) Szczególnie poprzez katechizmy heretycy usiłowali zepsuć umysły chrześcijan”

⁵¹ Historię powstania *Katechizmu Rzymskiego* szeroko przedstawił: S. von Skibniewski, *Geschichte des Römischen Katechismus*, Rom 1903.

Autorytet katechizmu wyrażony został w pełni, gdy stwierdzone zostało na początku: „w oparciu o decyzję Soboru Trydenckiego” (Ex decreto Concilii Tridentini), a następnie: „wydany na polecenie Piusa V” (Pii Quinti Pont. Max. iussu editus). Katechizm ten był jedynym, który cieszył się tak dużym autorytetem i zawierał naukę kościelną wyłożoną w sposób obszerny i kompetentny.⁵²

Katechizm Rzymski, którego pierwsze wydanie ukazało się w 1566 r.,⁵³ stanowił *compendium theologiae* – skrót teologii. Z racji obfitości materiału, jaki zawierał, wydawał się jednak zbyt trudny w użyciu. Dopiero jego podział na części i rozdziały w 1572 r., a także przeredagowanie go w formie pytań i odpowiedzi w 1574 r. spowodowało, że stał się podręcznikiem katechetycznym. Nigdy jednak, mimo uprzywilejowanego miejsca, jakie zajmował z racji prawnych, nie zyskał powszechnego uznania w katechezie parafialnej. Ważną rolę pełnił w seminariach. Natomiast w katechezie parafialnej wypierały go z użycia skróty, czyli tzw. małe katechizmy, które cieszyły się ogromną popularnością.⁵⁴

Catechismus Romanus nie był pismem symbolicznym, tzn. autorytatywnie zobowiązującym dokumentem wiary, jak katechizmy protestanckie, które zostały zaliczone do Pism Symbolicznych Kościołów luteranckich i reformowanych. Potwierdza to J. A. Möhler argumentując, że nie miał on żadnej formalnej powszechnej sankcji kościelnej.⁵⁵ Mimo to posiadał najwyższy autorytet spośród wszystkich wydanych katechizmów katolickich. O jego autorytecie świadczy także fakt, że polecało go wielu późniejszych papieży, zaś niektóre synody prowincjalne i diecezjalne wprowadziły go jako katechizm obowiązujący.⁵⁶

Katechizm był podręcznikiem dla księży (*Ad parochos*). Jego zadaniem było dostarczenie duszpasterzom takiego materiału, który mógłby pomóc tym, którzy nie byli biegli w rozwiązywaniu trudnych problemów religijnych. Już na Soborze Trydenckim planowany katechizm wielokrotnie określany był jako podręcz-

⁵² Interpretując wolę Ojców Soborowych autorzy katechizmu stwierdzali, że katechizm ten, choć napisany z intencją przeciwstawienia się rozprzestrzeniającym się herezjom, nie jest dziełem polemicznym. Nie ma on jedynie przekazać wiernym zbioru soborowych definicji. Jego podstawowym celem było wyłożenie doktryny chrześcijańskiej. Był przeznaczony dla duszpasterzy, nie zaś dla wiernych. Por. W. Scherer, *Die praktische Bedeutung des römischen Katechismus*, Theologisch-praktische Quartalschrift 59 (1906) s. 41.

⁵³ *Catechismus ex decreto Concilii Tridentini, ad parochos, Pii Quinti Pont. Max. iussu editus ad editionem, Romae MDLXVI*. Ukazały się wkrótce polskie tłumaczenia katechizmu, które można znaleźć w pracy: T. Gogolewski, *Bibliografia polskich przekładów Katechizmu Rzymskiego*, CTh 24 (1953) f. 1-IV, s. 66-285.

⁵⁴ Por. M. Rusiecki, *Przedmiot katechezy potrydenckiej w Polsce (1566-1699)*, Lubin 1996, s. 698.

⁵⁵ Tenze, *Symbolik oder Darstellung der dogmatischen Gegensätze der Katholiken und Protestanten nach ihren öffentlichen Bekenntnisschriften*, München 1894, s. 17.

⁵⁶ Por. A. Młotek, *Compendium katolickiej wiary i moralności*, Chrześcijanin w świecie 23 (1993) nr 3, s. 190.

nik dla nauczycieli i księży. Miał być podręcznikiem do nauczania katechezy i służyć jako pomoc w kazaniach. Autorzy nie chcieli stworzyć ogólnego programu, do którego wszyscy mieliby się dostosować. Dali jedynie narzędzie pracy, przy pomocy którego każdy sam mógł zbudować swoją katechezę i homilię w zależności od okoliczności i adresatów.

Przerecikowany katechizm został podzielony na cztery części: „De symbolo”, „De sacramentis”, „De Dei praeceptis in decalogo contentis” i „De oratione”. Nawiązywał tym samym do tradycyjnych katechizmów, gdzie najpierw przedstawione zostały prawdy wiary, a więc to co jest konieczne, aby poznać Boga Stwórcę i Chrystusa, Zbawcę rodzaju ludzkiego. Następnie naukę o siedmiu sakramentach, które są znakiem i narzędziem uzyskania łaski Bożej. To co odnosi się do spraw, których ostatecznym celem jest miłość, opisane było w dekalogu. W końcu była mowa o modlitwie, przez którą wyprosić chrześcijanin może to co mu jest potrzebne do zbawienia.⁵⁷

Katechizm rozpoczyna wyznanie wiary (*Symbolum*), podobnie jak u reformatorów.⁵⁸ Autorzy odeszli od podziału *Symbolum* na dwanaście części i powrócili do wczesnochrześcijańskiego zwyczaju, który dzielił wyznanie wiary na trzy części, tak jak uprzednio uczynił Luter. W pierwszej części opisana została natura Boga Ojca i dzieło stworzenia, w części drugiej Osoba Syna i tajemnica ludzkiego zbawienia, w następnej zaś przedstawiono Osobę Ducha św.

Warto zauważyć, że tekst wyznania wiary był wspólny dla *Catechismus Romanus* oraz *Dużego i Małego Katechizmu* Lutera. Jedyna różnica polegała na tym, że Luter dodał „et” przed „vitam aeternam” i zakończył wyznanie wiary „Amen”. Ponadto w *Małym Katechizmie* zamiast „inferos” było „inferna”. Z drugiej zaś strony *Katechizm Rzymski* postawił „Credo” przed „Sanctam Ecclesiam”.⁵⁹ *Katechizm Rzymski* słowo po słowie wyjaśniał *Credo*: Wierzę w Boga, Ojca, wszechmogącego, Stworzyciela Nieba i Ziemi. Podobnie dzieje się z drugim i pozostałymi prawdami wiary, które w taki sam sposób przedstawiał w katechizmie Kalwin.⁶⁰ *Catechismus Romanus* wyjaśniając imię „Chrystus” podał tak jak katechizmy reformatorów określenie trzech urzędów Jezusa jako proroka, kapłana i króla. *Skład Apostolski*, który jest wspólny dla katolików i protestantów, nazwany został chrześcijańskim wyznaniem wiary i nadziei.

W części poświęconej sakramentom autorzy *Catechismus Romanus* przedstawili najpierw ogólną naukę o sakramentach, podobnie jak w katechizmach reformowanych, tyle tylko, że tutaj ich prezentacja była obszerniejsza. Potem nastę-

⁵⁷ Por. S. von Skibniewski, *Geschichte*, dz. cyt., s. 54.

⁵⁸ Por. *Katechizm Genewski*, pytanie 15.

⁵⁹ Por. G. Bellinger, *Der Catechismus Romanus und die Reformation*, Paderborn 1970, s. 64.

⁶⁰ *Katechizm Genewski*, pytania 1-130.

powoła objaśnianie poszczególnych sakramentów: chrztu, bierzmowania, Eucharystii, pokuty, namaszczenia chorych, kapłaństwa i małżeństwa.

Swoją naukę na temat Dekalogu oparli autorzy katechizmu na tekście z Wj 20, 2-17. Kanizjusz i Augerius dla porównania korzystali z Pwt 5, 6-21. W katechizmie przykazania podzielone zostały na dwie tablice, na jednej umieszczono pierwsze trzy przykazania, a na następnej pozostałe siedem. W przeciwieństwie do katechizmów reformatorów zakaz kultu obrazów nie był związany z pierwszym przykazaniem, ale stanowił część drugiego. Zakaz pożądania stanowił dwa osobne przykazania, jak też uczynił to Luter w *Dużym Katechizmie*. Katechizm wyróżniał także przykazania pozytywne (nakazujące) i negatywne (zakazujące). Do pierwszych należały cztery, a do drugich następne sześć przykazań.

W czwartej części autorzy mówili o konieczności modlitwy, o pożytku jaki z niej płynie, o jej rodzajach, o co, za kogo i do kogo należy się modlić. Przykładem modlitwy chrześcijanina jest Ojciec nasz. Toteż katechizm analizował następnie siedem prośb w niej zawartych.

W katechizmie chodziło o wzbudzenie żarliwego poznania Boga i Jego Syna Jezusa Chrystusa oraz wskazanie, że życie chrześcijanina polega na kroczeniu za Zbawicielem. Wszystko zaś w co należy wierzyć i czynić sprowadzało się do miłości.

* * *

Podsumowując należy stwierdzić, że jedną z głównych przyczyn szybkiego rozprzestrzeniania się reformacji była wielka niewiedza religijna wśród kleru i laickatu. Aby temu wyjść na przeciw Luter i inni reformatorzy posłużyli się znaną już w Kościele formą, jaką było przedstawienie treści teologicznych w katechizmie. Pierwszą reakcją ze strony Kościoła katolickiego na katechizmy reformatorów były katechizmy Kanizjusza i Augeriusa. Oficjalną odpowiedź zawarł jednak *Katechizm Rzymski* wydany na polecenie Soboru Trydenckiego. Katechizm ten odgrywał przez szereg lat pierwszoplanową rolę w nauczaniu katechetycznym. Jeszcze Jan XXIII polecał go na rzymskim synodzie diecezjalnym wszystkim kapłanom w 1960 r.⁶¹

⁶¹Jednakże początek wieku XVIII stał się zapowiedzią innego nurtu w katechezie, który reprezentował *Katechizm historyczny* Claude Fleury'ego z 1704 r. o odmiennym już profilu: *Catéchisme historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne*, Gedani 1704.